

XVIII. YÜZYIL İLE XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA DİYARBAKIR EYALETİNİN İDARİ YAPISI VE İDARİ TEŞKİLATLANMASI

Yrd. Doç. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK*

Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hakim bir tepede üzerinde inşa edilmiş Diyarbakır şehri, kara iklime sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra oldukça önemli bir ticaret şehriydi. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehri, aynı zamanda çevresini bir set halinde kuşatan surlar vasıtasıyla gayet iyi bir şekilde korunmaktaydı.

Diyarbakır bölgesi eski çağlardan bu yana, Akdeniz'i Basra körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan, ayrıca Bitlis ve Van Gölü havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların düğüm noktası üzerinde bulunduğundan her devirde önemini koruyan bir merkez olmuştur.

Bölgenin adını taşıyan "Diyârbekir=Diyarbakır" ve merkezi teşkil eden "Amid", adlarının menşei konusunda çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Ancak bunlar karşılaştırıldığında, ilk çağlarda "Amida" adını taşıyan merkez adının, "Amid" şeklinde değiştiği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir.

Amid adının "Amida'dan geldiği konusunda görülen bu fikir birliği, bu adın manası ve hangi türden türediği konusunda ise görülmemektedir. Amid adı Türklerin bu bölgeyi ele geçirmelerinden sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda "Kara Amid" veya "Kara Hamid" şeklinde zikredilmiştir. Kara sıfatının kullanılmasının sebebi ise şehri çevreleyen surların siyah bazalttan yapılmış olmasıdır.

Bölge adı olarak kullanılan "Diyârbekir" ise tarihi dönemler içerisinde "Cezire" yöresinin kuzey kısmını ifade etmiştir. Diyarbakır, adının manası üzerinde de çeşitli fikirler ileri sürülmektedir. Osmanlı hakimiyeti sırasında ise, "Diyârbekir" adının eyaletin tamamına, "Amid" adının ise sadece bugünkü Diyarbakır merkezine tekabül ettiği görülmektedir.¹

Diyarbakır bölgesi ilk çağlardan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olmuş ve bu önemini Osmanlı hakimiyeti süresince de devam ettirmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinde eyalet merkezi olan Diyarbakır, İslâm devletleri döneminde valiler tarafından idare edilen bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür. Özellikle Akkoyunlular zamanında büyük bir önem kazanan ve bu devlete uzun bir müddet merkez olan Diyarbakır, Osmanlı döneminde de devletin en önde gelen eyaletleri arasındaydı.²

* Fırat Ün. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Diyarbakır ve Amid adlarının menşei konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840 (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)* "Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1991, s.1-3

² İ. Yılmazçelik, *a.g.e.s.* 3-12.

4 Kasım 1515 te Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Beylerbeyliğine tayini ile, Osmanlı idarî teşkilatı içerisinde beşinci eyalet olarak, Diyarbakır eyaleti teşkil edilmiştir. Osmanlılar tarafından bu bölgede ele geçirilen topraklar, Diyarbakır merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır.³

Diyarbakır Beylerbeyliğinin ik idarî taksimatına bakıldığında, bölgenin ilk dönemlerde, Safevî dönemi tesiriyle oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve Bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir. Aşağıda da ayrıntılı olarak izah edileceği üzere, Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiliyle, Diyarbakır Eyaletinin kuzeyindeki toprakların bir kısmı, Van ve Urfa eyaletlerinin teşkili ile birlikte ise Diyarbakır eyaletinin doğu ve güneyindeki bazı yerlerin de bu yeni kurulan eyaletlere bağlandığı görülmektedir.⁴

Osmanlı devleti XVIII. yüzyıla gelindiğinde kuruluş ve yükseliş dönemlerindeki askerî, siyasî ve iktisadî gücünden çok şeyler kaybetmiş, hatta bir durgunluk ve bocalama dönemine girmiştir. Bu dönemde fetihler durmuş ve devlet eski durumu koruma endişesine düşmüştür. Ancak XVIII. yüzyılda idarî taksimat yönünden XVII. yüzyıla göre önemli bir değişiklik görülmemektedir. Bu yüzyılda Anadolu ve Rumeli 28 eyalete bölünmüş olup, Bunlar ise; Mısır-Şam-Bağdat-Şehrizol-Halep-Karaman-Diyarbakır-Adana-Anadolu-Erzurum-Trabzon-Çıldır-Van-Sivas-Maraş-Musul-Cidde-Trablusşam-Girit-Rumeli-Silistre-Bosna-Mora ve Cezayir eyaletleri idi.⁵

Bu eyaletler içerisinde yer alan Diyarbakır eyaleti, 1515 tarihinde Osmanlı devletinin hakimiyetine geçmiş ve bu tarihten itibaren Doğu bölgesinin en önemli merkezi olarak, Doğu'ya yapılan seferlerin merkez üssü haline gelmiştir. Eyalet ve Sancak şeklinde karşımıza çıkan ve klasik Osmanlı idarî yapısında ilk sırayı alan eyaletlerin oluşturulmasında güdülen amaç, bunların iktisadî yönden kendi kendini yönetmesidir. Her eyalet devlet için üzerine eyaletlerinin kuruluşundan itibaren XVIII. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı devletinin en önemli eyaletleri arasında yer aldığı görülecektir. Zira eski çağlardan itibaren önemli bir askerî, siyasî ve kültürel merkez olan başta Diyarbakır şehri olmak üzere, eyaletin diğer bazı merkezleri, bu önemlerini bütün Osmanlı döneminde de muhafaza etmişlerdir.⁶

³ Nejat Göyünç, "Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi*, Sayı:23 Mart 1969, s.23-34 Ayrıca bkz. M. Halil Yinanç, "Diyarbakır", *The Encyclopedia of Islam*, Volume II. Leiden, 1983, s.345

⁴ N. Göyünç, *a.g.e.s.*27-30

⁵ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara, 1985, s.10.

⁶ İ. Yılmazçelik, *a.g.e.s.*660-661.

I. OSMANLILAR DÖNEMİNDE İDARİ TAKSİMAT

1- XVIII. Yüzyıla Gelinceye Kadar Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı

XVI. ve XVII. Yüzyıllara ait Diyarbakır Eyaleti idarî taksimatı incelenek olursa, ilk dönemlerinde Safevi devletinin etkisiyle bütün Doğu Anadolu'nun Diyarbakır eyaleti içerisinde teşkilatlandırıldığı, daha sonraki dönemlerde Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin teşkil edilmesi ile Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancaklardan bir kısmının bu yeni oluşturulan eyaletlere bağlandığı görülecektir.⁷ Daha sonraki idarî taksimat ile mukayese edilmesi bakımından, Diyarbakır eyaletinin ilk idarî taksimatı (1515) aşağıda verilmiştir.⁸

Vilâyet-i Diyârbekir

1- Amid	13- Kemah	24- Harput
2- Ruha	14- Arabgir	25- Ergani
3- İsbir	15- Bayburd	26- Kığı
4- Çemişgezek	16- Hızo	27- Atak
5- Süleymaniye	17- Palu	28- Birecik
6- Eğil	18- Çermik	29- Hısn-ı Keyfa
7- Çapakçur	19- Cere	30- Fusul
8- Bidlis	20- Sason	31- Cezire
9- Hizan	21- Siverek	32- Berdinç
10- Heytan	22- Muzul	33- Posadi
11- Hâcuk	23- Sincar	34- Genç
12- Aşiret ve Ulus		

XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Diyarbakır Eyaletinin idarî taksimatı hakkındaki bilgiler ise, bu dönemler hakkında bilgi veren kaynaklardan alınmış ve mukayeseli olarak **Tablo I** de verilmiştir.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Lütfü Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528), Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği" *İstanbul Ün. İktisat Fak. Mecmuası*, C.15, No:1-4 (Ekim 1953-Temmuz 1954), s.521-529 ekler:II. s.303-307. İ. Metin Kunt *Sancaktan Eyalete*, İstanbul, 1978, s.142-144. Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı (H. 1041/ M.1631-32 Tarihli Bir İdarî Taksimat Defteri), *Atatürk Ün. 1961 Yılığ*, Yayın No:26, *Edebiyat Fak.Tarih Dergisi* Sayı:32, Mart 1979, s.915-916.

⁸ N. Göyünç, *a.g.e.s.*23+24.

TABLO I

XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı

1578-1588	1609	1653
Eyalet-i Diyârbekir ⁹	Eyalet-i Diyârbekir ¹⁰	Eyalet-i Diyârbekir ¹¹
Amid	Amid	Amid
Harput	Harput	Harput
Ergani	Ergani	Ergani
Siverek	Siverek	Siverek
Hışıkeyfa	Hışıkeyfa	Hışıkeyfa
Ruha		
Deyr ü RAhbe		
Körkil		
Ferak (?)		
Nusaybin	Nusaybin	Nusaybin
Kabur	Habur	
Mazgird (Y)		Mazgird (Y)
Tercil (Y)	Tercil (Y)	Tercil (Y)
Pertek (Y)	Pertek (Y)	Pertek (Y)
Çemişgezek (Y)	Çemişgezek (Y)	Çemişgezek (Y)
Sincar	Sincar	Sincar
Rakka		
Atak (Y)	Atak (Y)	Atak (Y)
1578-1588	1609	1653
Aşiret-i Pesban		Pesban Yurban
Cezire (H)	Cezire (H)	
İmadiye		
Masyun Hacukuk		Hancuk
Sason		
Palu	Palu (H)	
Genç		
Eğın		
Zırkî		
Mihrani (Y)	Mihrani (Y)	Mihrani (Y)
Kabile-i Beni Rabia		
Sağman (Y)	Sağman (Y)	Sağman (Y)

⁹ M. Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancaklardan İdarî Statüleri, Ziya Gökalp Dergisi Sayı. 44, Ankara, Aralık 1986, s.31-40.

¹⁰ Ayn-i Ali Efendi, Kavânin-i Al-i Osmân Der-Hülâsâ-i Mesâmin-i Defter-i Divân. İstanbul, 1280, s.29-30-31.

¹¹ Sofyalı Ali Çavuş Kanun-nâmesi, Yayına Haz. Midhat Sertoglu, İstanbul, 1992, s.32.

Cemmase		
Siird	Siird	Siird
Eski Musul		
Kulb (Y)	Kulb (Y)	Kulb (Y)
	Mefârikin	Mefârikin
	Akçakale	Akçakale
	Çermik (Y)	Çermik (Y)
	Eğil (H)	
	Kıh (H)	
Çapakçur (Y)	Çapakçur (Y)	Çapakçur (Y)
(Y) : Yurtluk-Ocaklık (H) : Hükümet	Hazo (H)	

Yukarıdaki tablo incelenecek olursa 1515 tarihinden itibaren Diyarbakır eyaletinin, yeni eyaletlerin teşkil edilmesi ile birlikte sınırlarının küçüldüğü ve XVII. yüzyıl sonlarında Diyarbakır eyaletinden ayrılan bazı sancakların; Doğu'da Van, Kuzey'de Erzurum ve Güney'de ise Rakka ile Bağdat eyaletlerine dahil edildiği görülecektir.

Osmanlı idarî taksimatı içerisinde Doğu Anadolu'da bulunan eyaletlerin, sancak sayılarının fazlalığı da dikkat çeken önemli bir konudur. Diyarbakır Eyaletinde de görülen bu durum, bu sancakların bazılarının klasik sancak yapısı ile farklılık göstermesinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı devletinin, kendisine bağlı ülkelerde coğrafi, sosyal, ekonomik ve etnik yapıya göre değişen farklı yönetim modelleri uyguladığı bilinmektedir. İmparatorluk her ne kadar merkezîyetçi bir karaktere sahipse de, fethedilen ülkeler halkının Osmanlı idaresine ısındırılması ve diğer bazı faydalar bakımından eski idareler zamanında geçerli olan bir kısım hukuk mevzuatı ile örf ve adetlerin bir süre daha devam ettirildiği ve bunlardan Osmanlı Kanunlarına ters düşenlerin bile ancak yavaş yavaş ortadan kaldırıldığı malumdur.¹² Bu meyanda Diyarbakır eyaleti içerisinde bazı sancakların idarî statülerinde görülen farklılık, hemen dikkat çekmektedir. Genel olarak **Yurtluk-Ocaklık** ve **Hükümet** olarak zikredilen ve Diyarbakır eyaleti içerisinde de yer alan bu sancakların sayıları zamanla azalmıştır.¹³

¹² Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, 1980, s.548.

¹³ **Yurtluk-Ocaklık Sancaklar:** Fetih sırasında hizmet veya itaatlerinden dolayı eski sahiplerine tevcih edilmiş ve sancak beyliğinin belli bir sülalenin mülkiyetinde olduğu sancaklardır. Sancakbeyi her hangi bir ihanet veya itaatsizlik dışında ölüncüye kadar beylik yapmaktadır. Bu sancaklarda tahrir yapılmakta, tımar ve zemat de bulunmaktadır. Diyarbakır eyaleti içerisinde bu tür sancaklara Sağman, Kulb, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik ve Mefârikin örnek olarak verilebilir.

Hüküm

et Sancaklar: Bu tür sancaklar sahiplerine fetih sırasında hizmet ve itaatlerinden dolayı mülkiyet üzere tasarruf etmeleri için tevcih edilmiştir. Yurtluk-Ocaklık sancaklardan tek farkı bu

Aşiret beylerine verilen sancaklar Liva olarak adlandırılmakla beraber, bunlar gerçek Osmanlı livası olmayıp birer Zeamet olarak nitelendirilebilir. XVIII. yüzyıl içerisinde de Diyarbakır eyaleti içerisinde “Yurtluk-Ocaklık” ve “Hükümet” tabir edilen sancaklara rastlanmaktadır. Ancak bu tür sancakların sayılarının azalması, bu uygulamanın zayıfladığının emareleridir. Sonuç olarak Diyarbakır eyaletinin 1515 tarihinde kurulduktan sonra, bu eyalete bağlı olarak sancak sayısının oldukça fazla olduğu XVI. yüzyılda bu sayının 37 ile 47 arasında, XVII. yüzyılda ise 18 ile 23 arasında değiştiği görülmektedir.

2- XVIII. Yüzyılda İdarî Taksimat

XVIII. yüzyılda Diyarbakır eyaleti, Doğu Anadolu'nun en önemli eyaleti olma durumunu korumakla birlikte bazı bölgelerin bu eyaletinin sınırları dışında kaldığı görülmektedir. XVIII. yüzyıla ait idarî taksimat listelerinin incelenmesi sonucu, bu durumu daha açık olarak tesbit etmek mümkündür. Tablo II de 1733-1739-1747 ve 1785 tarihlerine ait 4 ayrı idarî taksimat listesi mukayeseli olarak verilmiştir.

TABLO II

XVIII. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinin İdarî Taksimatı

1733 ⁽¹⁴⁾	1739 ⁽¹⁵⁾	1747 ⁽¹⁶⁾	1785 ⁽¹⁷⁾
Amid	Amid	Amid	Amid
Çarsancak			
Harput			
Ergani		Ergani	Ergani
Çüngüş		Çüngüş	Çüngüş
Çermik	Çermik	Çermik	Çermik
Siverek	Siverek	Siverek	Siverek
Telbisime	Telbisime	Telbisime	Telbisime
Savur (H)	Savur (H)	Savur (H)	Savur (H)
Beşiri			Savur (H)
Salat	Salat	Salat	Salat
Birazî	Birazî	Birazî	Birazî
Atak (Y)	Atak (Y)	Atak (Y)	Atak (Y)
Tercil (H)	Tercil (H)	Tercil (H)	Tercil (H)

sancaklarda tahrir yapılmayıdır. Bu yüzden tımar ve zeamet yoktur. Bu tür sancak tasarruf eden sancak beyleri sefere çağırıldığında kendisine bağlı aşiret kuvvetlerini alarak beylerbeyinin sancağı altına girer. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ali Ünal, a.g.e s.32-33.

¹⁴ Milli Kütüphane, *Diyarbakır Şer'iyye Sicili* No:310, s.62-63.

¹⁵ *Diyarbakır Şer Sic.* No:360, s.14.

¹⁶ *Diyarbakır Şer Sic.* No:313, s.174, Başbakanlık Arşivi, Maliyeden Müdevver No:2890, s.133.

¹⁷ *Diyarbakır Şer Sic.* No:352, s.27, No:311, s.30

Miyafarikin (H)	Miyafarikin (H)	Miyafarikin (H)	Miyafarikin (H)
Bakos Boşat	Bakos Boşat	Bakos Boşat	Bakos Boşat
Mihrani	Mihrani	Mihrani	Mihrani
Çıska	Çıska	Çıska	Çıska
	Mardin	Mardin	Mardin
	Hıskeyf	Hıskeyf	Hıskeyf
	Hani (Y)	Hani (Y)	Hani (Y)
	Siird	Siird	Siird
	Eğil (H)	Eğil (H)	Eğil (H)
	Çapakçur	Çapakçur	Çapakçur
	Kaza-yı Karakeçülü	Kaza-yı Karakeçülü	Kaza-yı Karakeçülü
		Birecik	Birecik
		Kulb	Kulb
		Maden	Maden
		Musul-ı Ajık ve Cedîd	Musul-ı Atik ve Cedîd
			Behramki
			Hanî
			Derik
			Sağman
			Çemişgezek

Yukarıda verilen XVIII. yüzyıla ait idarî taksimat tablosundan da anlaşılacağı üzere, bu yüzyılda Diyarbakır eyaletine bağlı sancak sayısı 20 ila 35 arasında değişmektedir. Bu dönemde bazı sancakların Diyarbakır eyaletinden ayrılmasına rağmen, bazı yeni idarî birimlerin oluşturulduğu dikkat çekmektedir. Bunlara örnek olarak Telbisime-Çıska-Salat-Birazî-Beşirî ve Bakos-boşat örnek olarak verilebilir. Bu yeni sancaklardan bazıları XVI. ve XVII. yüzyılda hünüz birer köy durumunda olup, XVIII. yüzyılda sancak haline gelmişlerdir.¹⁸ Bunun yanı sıra idarî yapıda “Kaza-yı Karakeçülü” gibi yeni idarî birimlerin oluşturulduğu da dikkat çekmektedir. Bu da Osmanlı idarî yapısı içerisinde Türkmen aşiret hayatının bir sonucu olarak ortaya çıkan ve gerçek manada bir “kaza”dan ziyade “Obalar Birliği” manasına gelen ve mali zaruretlerin ortaya çıkarttığı bir uygulamadır.¹⁹ Bu tür yerler gerçek manada bir kaza olarak

¹⁸ 1565 tarihli Diyârbekir İcmâil Defterinde, Beşirî ve Mihranî, bu tarihlerde köy olarak kayıtlıdır. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 304 Numaralı Defter-i Liva-i Diyârbekir. Yine 1733 ve 1747 tarihli tevzi defterlerinde Bakos köy olarak kayıtlıdır. *Diyarbakır Şer Sic.* No:310, s.55 (25 Mart 1733 tarihli tevzi), No:313, s.180-185 (13 Mart 1747 tarihli tevzi). Ayrıca Salat da 1747 tarihinde henüz bir köy durumunda idi. *Diyarbakır Şer. Sic.* No:313, s.180-185.

¹⁹ Mustafa Akdağ, bu konuda “...hiçbir kasaba veya şehir olmaksızın, sırf köyler grubu halinde teşkil edilmiş kazalar da az olmakla beraber mevcut idi...”. “...Bir merkez kasabası bulunmayan bu türlü kadılık, eski yerli idarî bölümden kalma olmayıp, büyük ihtimalle, Türk göçebe hayatının bir

düşünülmemelidir. XIX. Yüzyılda yine bu tür bir uygulama olarak, **Kiki ve Türkmen aşiretlerinin** oturdukları yerler bu sefer de “**nahiye**” itibar edilmiştir. Bu aşiretler ancak 1845 yılında iskan edilebilmiş, buna rağmen dağınık olarak buldukları yerler “nahiye” itibar edilmeye devam edilmiştir.²⁰ Bu sebeple bu uygulamaya malî zaruretlerin ortaya çıkarttığı bir uygulama olarak bakmakta fayda vardır.

Yukarıda belirtildiği üzere başlangıçtan itibaren Diyarbakır eyaletinin içerisinde yer alan ve XVIII. yüzyılda idarî taksimat içerisinde varlığına rastlanan “Yurtluk-Ocaklık” ve “Hükümet” tabir edilen sancakların, bu yüzyılda sayılarının azaldığı görülmektedir. Bu ise sözkonusu uygulamanın zayıfladığının emareleri olarak kabul edilmelidir.

XVIII. yüzyıla ait yukarıda verilen idarî taksimatla ilgili tabloda yer almayan bazı sancakların varlığını ise çeşitli belgelerden tesbit etmek mümkün olmuştur. Sincar-Harpur-Palu-Mahal-Çarsacak sancakları da XVIII. yüzyılda Diyarbakır eyaletine bağlı diğer sancakları teşkil etmekteydi.²¹ Bu dönemde Diyarbakır eyaletinin sınırları küçülmüş olmakla beraber başta kuruluşundan itibaren Diyarbakır eyaletinin **Paşa Sancağı** olan **Amid Sancağı** ve bazı bölgeler önemlerini korumuşlardır.

XVIII. yüzyılda geçmiş yüzyıllarla mukayese edildiğinde, Diyarbakır eyaletinin sınırları biraz küçülmüş ise de, yine oldukça geniş bir alana ihtiva ettiği söylenebilir. Bu dönemde idarî taksimatta dikkati çeken diğer önemli bir husus ise, idarî açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı olan Palu, Çarsacak, Harpur, eğil, Çermik, Ergani ve Çüngüş kazalarının “**Maden-i Hümâyûn merbutatından**” sayılmalarıdır.²² Söz konusu kazalar XVIII. yüzyılda malî açıdan “Maden-i Hümâyûn” idaresine bağlı olmakla beraber, idarî açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı olma statülerini devam ettiriyorlardı.²³ Sonuç olarak ise XVIII. yüzyılda Diyarbakır eyaleti sınırları küçülmüş olmakla beraber, önemini korumuştur denilebilir.

3- XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İdarî Taksimat

XIX. yüzyılın başlarında Diyarbakır eyaletinin idari taksimatına bakıldığında, XVIII. yüzyıldaki idari taksimata pek fazla bir ayrılık arzetmediği görülmektedir.

icabı idi...” demektir. Bkz. M.Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, C. 2, İstanbul, 1979, s.83.

²⁰ *Diyarbakır Şer. Sic.* No:607, s.3-15-59, No:352, s.50.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Palu-Sincar-Harpur ve Çarsacak için. *Diyarbakır Şer Sic.* No:626, s.20-21 (1792), Mahal için bkz. B.A. Cevdet Dahiliye, No:2645

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. BA., Cevdet Dahiliye No:2645, Diyarbakır Şer. Sic. No:626, S.20. Ayrıca bkz. Hasan Yüksel, H.1190-H.1209 (1794) Tarihli Keban Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi Ankara Ün. Sosyal Bilimler Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987, s.54-57-60-65.

²³ BA. Cevdet Timar. No:4860.

XIX. yüzyılın hemen başlarında Diyarbakır eyaleti şu kazalardan oluşmaktaydı.²⁴

1- Amid	2- Siverek	3- Çermik
4- Meyafârikin (H)	5- Hasankeyf	6- Beşiri
7- Tercil (H)	8- Behraki	9- Hani (Y)
10- Çıskı	11- Telbişme	12- Mardin
13- Salat	14- Birazi	15- Birecik
16- Kulb	17- Atak (Y)	18- Siird
20- Savur (H)	21- Eğil (H)	22- Karakeçülü
23- Çapakçur	24- Çemişgezek	26- Musul-ı Atik ve Cedid
27- Sağman	28- Derik	29- Ergani
30- Çüngüş	31- Sincar	32- Harput
33- Palu	34- Çarsancak	35- Mahal

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere XIX. Yüzyılın hemen başlarında Diyarbakır eyaleti 35 sancaktan oluşmaktaydı.

XIX. Yüzyılın hemen başlarında, Diyarbakır Merkez Sancağı ise her biri birer ayrı adli-idari birim olan şu 22 kazadan oluşmaktaydı.²⁵

1- Amid	2- Siverek	3- Mihrami
4- Meyafârikin (H)	5- Eğil	6- Beşiri
7- Tercil (H)	8- Çapakçur	9- Hani (Y)
10- Çıskı	11- Telbisme	12- Mardin
13- Salat	14- Birazi	15- Mahal
16- Kulb	17- Atak (Y)	18- Siird
20- Savur (H)	21- Eğil (H)	22- Karakeçülü

Yukarıdaki tablolardan da anlaşılacağı üzere incelenen dönemin hemen başlarında Diyarbakır eyaleti oldukça geniş bir alanı ihtiva etmekteydi. Bu tarihlerde idari taksimatta Diyarbakır eyaletine bağlı olan Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Çemişgezek, Ergani ve Çüngüş kazaları, *Maden-i*

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tablo II' ve *Diyarbakır, Şer Sic.* No:626, s.20-21 (1792).

²⁵ *Diyarbakır Şer Sic.* No:313, s.30; No:626, s.1, No:355-11; No:313, s.7; No:355, s.44; No:352, 25-27.

Hümâyun merbutatından sayılıyorlardı.²⁶ Söz konusu kazalar malî açıdan "Maden-i Humâyun"a bağlı olmakla birlikte idari açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı olma statülerini devam ettiriyorlardı.²⁷

XIX. yüzyılın ilkyarısında 1847 yılına kadar idarî taksimatta pek fazla önemli bir değişiklik olmamış ve bu tarihe gelinceye kadar XVIII. yüzyıldaki idari yapı aşağı yukarı muhafaza edilmiştir. 1847 yılına kadarki belgelerde rastlanmaktadır. Ancak XVIII. yüzyıl idari taksimatı içerisinde görülmeyen Maden ve Karaçor kazalarının 1817 yılından sonraki belgelerde Diyarbakır eyaletine bağlandıkları anlaşılmaktadır.²⁸

Diyarbakır eyaleti 1820-1825 yılında şu sancaklardan meydana gelmekteydi.²⁹

1- Amid	13- Atak (Y)	24- Bakos
2- Beşir	14- Birazi	25- Cizre (H)
3- Çapakçur	15- Çemişgezek	26- Çermik
4- Çıska	16- Hani (Y)	27- Çüngüş
5- Eğil	17- Ergani	28- Gence
6- Harput	18- Hasan-keyf	29- Hazzo (H)
7- Karakeçülü	19- Kulb	30- Mardin
8- Mazgird	20- Meyafârikin (H)	31- Mihrani
9- Palu (H)	21- Pertek	32- Sağman
10- Salat	22- Savur (H)	33- Siird
11- Şincar	23- Siverek	34- Telbisme
12- Tercil (H)		

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere daha önceki yıllarda Diyarbakır eyaletinin idari taksimatı içerisinde görülen Behramki, Birecik, Musul-ı Atik ve Ceddîd, Derik sancaklarına 1820-1825 idari taksimatında rastlanmamaktadır. Bütün bu değişikliklere rağmen Müşirliklerin ihdasına kadar esaslı bir değişiklik olmamıştır. Bu döneme gelinceye kadar Mardin'in Diyarbakır eyaleti ile Musul eyaleti arasında el değiştirdiği ve neticede 1839 tarihinde Diyarbakır'a bağlandığı görülmektedir.

²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BA, Cevdet Dahiliye No 2645, Diyarbakır Şer Sic. No: 626, s.20, Ayrıca bkz., Hasan Yüksel, H.1190-H.1209 (1794) Tarihli Keban Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi 1987, s.54, 57, 60, 65.

²⁷ BA, Cevdet Tımar, NO:4860.

²⁸ BA, Cevdet Askeriyye, No:14923, BA, Maliyeden Müdevver, No:2985.

²⁹ İ. Yılmazçelik *a.g.e.s.* 133-134.

XIX. yüzyıl içerisinde Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında önemli değişikliklerin olduğu dönemin başlangıcını Diyarbakır Müşirliğinin kurulması teşkil etmektedir. Takvim-i vekati sayı:172 de yer alan bir kayda göre 21 Ekim 1838 de Diyarbakır Müşirliği kurulmuştur. Bu konudaki bilgiler aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Dolayısıyla burada sadece Diyarbakır Müşirliğinin kurulmasından sonra idari taksimatta meydana gelen değişiklikler söz konusu edilecektir.

Diyarbakır Müşirliğinin kurulmasından sonra Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Aşağıda 1840 yılına ait Diyarbakır eyaletinin idari taksimatını gösterir tabloya bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılacaktır.³⁰

TABLO III
1840 Yılında Diyarbakır Eyaleti

1- Amid (Merkez)	15- Birazi	29- Zıknı
2- Mardin	16- Bakos Boşat	30- Bohtan
3- Siverek	17- Peçar	31- Raho
4- Eğil	18- Genç	32- Lice
5- Hasankeyf	19- Hazro	33- Kulb
6- Beşiri	20- Hani	34- Koda
7- Hasankeyf	21- Silvan	35- Hayan
8- Savur	22- Garzan	36- Gürdilan
9- Hani	23- Şirvan	37- Rasulayn
10- Atak	24- Siird	38- Badıkan
11- Mihrani	25- Cizre	39- Havidan
12- Miyafarikin	26- Rahta	40- Şeyhkik
13- Çapakçur	27- Nehtan	41- Ebgür
14- Salat	28- Midyat	

1840 yılına ait idari taksimat, 1847 yılına kadar bazı küçük değişikliklerle devam etmiştir. Bu arada 1838 yılında Diyarbakır Müşirliğinin kurulması ile birlikte, Maden-i Nümayun emanetine bağlı kazaların da yine 1845 yılına kadar idari taksimat içerisinde Diyarbakır eyaletine bağlı oldukları görülmektedir. 1845 Yılında Harput eyaleti teşkil edilmiş ve bu kazalar Harput eyaletine

³⁰ *Diyarbakır Şer Sic.* No:607 s.3 (19 Temmuz 1840), s.15 (Mart 1840), s.59 (25 Aralık 1840), No:352, s.47 (1840)

bağlanmışır.³¹ 1838-1845 yılları arasında Diyarbakır eyaletine bağlı Maden-i Hümayun Kazaları ise Şunlardır.³²

1- Harput	10- Çemişgezek	19- Maden-i Keban
2- Palu	11- Kemah	20- Gürcanis
3- Kuruçay	12- Ergani	21- Hakimhanı
4- Ayvalidere	13- Eğin	22- Çarsancak
5- Malatya	14- Akçahan	23- Behisni
6- Çermik	15- Maden-i Ergani	24- Çüngüş
7- Ebutahir	16- Siverek	25- Arabgir
8- Maden	17- Gerger	26- Şiro
9- Samsat	18- Hısn-ı Mansur	

Aralık 1847 yılında Diyarbakır eyaleti, Osmanlı devletindeki yeni idari teşkilatlanma çerçevesinde yeni bir idari düzenlemeye tabi tutulmuştur. Bu düzenleme içerisinde Diyarbakır eyaleti, 1- Mardin 2-Siirt 3- Diyarbakır olmak üzere üç livadan oluşmaktaydı.

XIX. Yüzyıldaki idari taksimat incelendiğinde, geçmiş yüzyıllara nazaran Diyarbakır eyaletinin sınırlarının küçüldüğü söylenebilir. Bununla birlikte bu dönemde de, Diyarbakır eyaleti önemini çeşitli açılardan muhafaza etmiştir. Yine bu dönemde dikkati çeken bir diğer gelişme de, geçmiş yüzyıllarda Diyarbakır eyaleti içerisinde varlığını tesbit ettiğimiz, *Yurtluk-Ocaklık*, *Hükümet* denen yönetim biçimlerinin sayılarının oldukça azalmasıdır. Ayrıca idari taksimat içerisinde verilebilecek olan Diyarbakır'a bağlı köyler ve aşiretler konusu da, tel başına bir araştırma konusudur.

II- XVIII. Yüzyıl İle XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır İdari Teşkilatlanması

Bilindiği üzere klasik Osmanlı idari sisteminde ülke "Vilayet" veya "Eyalet" diye adlandırılan büyük idari ünitelere bölünmüş olup, eyaletleri ise Sancaklar oluşturmaktaydı. Eyalet ve sancakların merkezi durumunda olan şehirler, aynı zamanda idari bir merkez olma özelliğine sahiptiler. Klasik Osmanlı idari yapısı içerisinde Beylerbeyi kendisine verilen ve eyalet merkezi olan sancaklardaki şehirlerde oturmuştur.

Diyarbakır eyaletinin kurulduğu tarih olan 1515 tarihinden itibaren Amid Sancağı "Paşa Sancağı" olmuş ve bu eyaletin idaresini üstlenen Vezir rütbesindeki Beylerbeğleri bu şehirde oturmuşlardır. Diyarbakır böylece tarihi dönemler içerisinde devamlı olarak merkez olmuştur.

³¹ İ. Yılmazçelik, a.g.e. s.136.

³² BA, *Cevdet Dahiliye*, No:7077

1515 tarihinden itibaren Diyarbakır eyaleti beğlerbeyliğine tayin edilen vezir rütbesindeki beyler uzun bir müddet bizzat kendileri görev yerlerinde bulunarak, bu görevlerini devam ettirmişlerdir. Bununla birlikte bu kuralın XVIII. yüzyıldan itibaren bozulmağa başladığı ve bazı valilerin görev yerine gelmeden mütesellimleri vasıtasıyla Diyarbakır eyaletini yönettikleri tesbit edilmiştir.³³

Diyarbakır eyaletinin idari teşkilatlanması içerisinde dikkati çeken bir konu da, bu eyaletin **Maden-i Hümâyûn Emaneti** ile olan münasebetidir. Dolayısıyla 1780 tarihinden başlayarak, Diyarbakır valilerine aynı zamanda Maden-i Hümâyûn Emaneti de tevcih edilmiştir. Bu tarihlerden itibaren XIX. Yüzyılın ilk yarısının sonlarına kadar Maden emanetine bağlı kazalar idarî açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı olmuşlardır. İdarî açıdan başlangıçta Palu, Çarsancak, Harput, Eğil, Çermik, Ergani ve Çüngüş kazaları Malî açıdan Maden-i Hümâyûn idaresine bağlı olmakla birlikte idari açıdan Diyarbakır eyaletine bağlı oluşlardır. Bu kazaların sayıları yukarıda idari taksimat bölümünde açıklandığı üzere zamanla artmıştır. 'Maden-i Hümâyûn'a bağlı olan kazalardaki halkın ve madencilerin bütün işlerini Maden Eminleri tarafından görülmesi ve buna karşı gelenlerin cezalandırılacaklarına dair sık sık gönderilen fermanlar söz konusu kazaların idari statülerinin tam olarak aydınlanmamasından kaynaklanmaktadır.³⁴ Diyarbakır eyaleti valilerinin çeşitli tarihlerde aynı zamanda Maden Emni de olmaları söz konusu karışıklığın asıl sebebi olmalıdır.³⁵

Osmanlı ülke yönetiminde Müşirliklerin oluşturulmasına kadar (1836) geçen süre içerisinde Diyarbakır eyaletinin idari teşkilatlanmasında, ülke yönetimine paralel olarak önemli bir değişiklik söz konusu değildir. Ancak 1836 yılında ülke yönetiminde yeni bir düzenlemeye gidilmiş ve ilk etapta 6 müşirlik kurulmuştur. 1836 yılında kurulan Sivas Müşirliğinde bu altı müşirlikten bir tanesi olup, Diyarbakır eyaleti bu müşirliğe bağlanmıştır.³⁶ Nitekim Kasım sonları 1836 tarihli bir fermanında Hafız Mehmed Paşa'ya Asâkir-i Mansure Eyaleti-i Sivas Müşirliği ünvanıyla Diyârbekir ve Rakka ve ber-vech-i muhassılık Sivas Eyaletleri ve Divriği Sancağı ev Maden-i Hümâyûn Emaneti..." nin tevcih edildiği anlaşılmaktadır.³⁷ Bu uygulama Diyarbakır Müşirliğinin kurulduğu Ekim 1838 tarihine kadar devam etmiştir. Diyarbakır müşirliği 1838 yılında kurulmasına rağmen, redif askeri teşkilatının 1836 yılında, Diyarbakır eyaletinde de teşkil edildiği görülmektedir.³⁸

³³ İ. Yılmazçelik, a.g.e. s.176-177.

³⁴ BA, *Cevdet Darphane ve Meskukat*, No:2441.

³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Yılmazçelik, a.g.e. s.132-134 ve 177-178.

³⁶ Musa Çadircı, *Osmanlı Türkiyesi Ülke Yönetiminde Yenilikler*, AÜDTCF, Basılmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1979, s.17.

³⁷ *Harput Şer. Sicili*, No:218, s.78. Ayrıca bkz. BA, *Cevdet Dahiliye*, No:2275.

³⁸ Musa Çadircı, *Tansimala Girenken Türkiye'de Şehir Yönetimi*, AÜDTCF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1972, s:19.

Ekim 1838 tarihinden itibaren Diyarbakır, Sivas Müşirliğinden ayrılmak suretiyle ayrı bir müşirlik haline getirilmiştir. 1839 tarihinde Sadullah Paşa "Diyarbakır ve Rakka Eyaletleri ve Maden-i Humayun" dan oluşan Diyarbakır Müşirliğine tayin edilmiştir.³⁹ Böylece bu tarihten itibaren Diyarbakır eyaleti valileri, *Müşir* ünvanı taşımaya başlamışlardır.

Osmanlı devletinde 1842 yılındaki idari düzenleme ile ülke yönetiminde "Eyalet-Sancak-Kaza" şeklinde yeni bir idari düzenleme yapılmış, eyalet valilerinin yetkileri önemli ölçüde sınırlanmıştır. Böylece daha önceden Hem Diyarbakır Eyaletinin hem de Diyarbakır Sancağının idari bakımdan en başta gelen kişisi olan, eyalet valileri özellikle sancak idaresinde ikinci plana düşmüşlerdir. Sancak yönetiminde Kaymakam ve kaza yönetiminde ise kaza müdürleri ilk plana geçmiştir.⁴⁰

Diyarbakır eyaleti Mart 1845 tarihinde "Tanzimata Dahil" edilmiştir. Bu tarihten sonra de eyalet valilerinin yetkileri sınırlanmış, eyaletde defterdar da görev yapmağa başlamıştır. Sancaklarda kaymakamların, kazalarda ise kaza müdürlerinin ilk palana geçmelerine ek olarak, iç güvenliğin sağlanması için Zaptiye teşkilatı, Tanzimatın getirdiği yenilikler içerisinde Diyarbakır'da da oluşturulmuştur. Ayrıca 1849 yılından itibaren **Eyalet ve Sancak Meclisleri** de yönetiminde söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Öte yandan Diyarbakır eyaletinin merkezini teşkil eden Diyarbakır sancağı içerisindeki bir idari uygulama da burada kısaca değinmek istiyoruz. Diyarbakır sancağının idari taksimatına bakıldığında, Diyarbakır'ın köylerinin 1515 yılından itibaren Şark ve Garb olmak üzere ikiye ayrıldığı hemen dikkat çekmektedir. Bu uygulama incelediğimiz döneme kadar yani XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarına ve hatta salnamelerden anlaşıldığı kadarıyla XIX. yüzyılın sonuna kadar sürmüştür.⁴¹ Bu uygulamanın aşağıda da izah edileceği üzere idari durumla da alakası vardır. Ancak herşeyden önce bu durum geleneksel Türk şehirlerinin belirgin bir özelliği olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira Şark-Garb (Doğu-Batı, Yukarı-Aşağı, Bâlâ-Süflâ) terimleri Diyarbakır'da olduğu gibi pek çok Osmanlı yerleşim ünitesinde de bulunmaktadır. Diyarbakır'da Garb köyleri Dicle nehrinin Batısındaki köyleri, Şark köyleri ise Dicle'nin Doğusundaki köyleri göstermektedir. Bu hususun Orta Asya'dan beri süregelen Türk kültürünün bir tezahürü olduğu açıktır.

Vergi tevzii ve taksimi ile ilgili listelerden anlaşıldığı kadarıyla, 1848 yılına gelinceye kadar Diyarbakır'ın köyleri Şark ve Garb olarak ikiye ayrılmaktaydı. Bu köyler idarî ve adlî açıdan Diyarbakır Merkez sancağına bağlı olup, bu köylerle ilgili meselede, aynı zamanda Eyalet yöneticisi olan kişilerce çözülmekteydi. Ancak adlî sahdaki bir husus ayrıca dikkat çekmektedir. Diyarbakır mahkemesinde Kadı'nın yanısıra, bir *Bab Naibi* ve bir de *Nahiye*

³⁹ Takvim-i Vekayi, Defa:172, H.1254, Defa 182, H.1255.

⁴⁰ Musa Çadrcı, *Osmanlı Türkiyesi Ülke Yönetiminde Yenilikler* s.102-117.

⁴¹ İ. Yılmazçelik, *a.g.e.* s.142 ve devamı

Kadısı bulunmaktaydı.⁴² Bu bab naibi ve naibi ve nahiyeye kadısının görevi ise - Bu dönemde Diyarbakır mahkemesine tayin edilen kadı veya naiblerin aynı tarihlerde görevde buldukları tesbit edilmiştir- başta Diyarbakır'da Şark ve Garb olarak ikiye ayrılan köylerden gelen kişilerin davalarına bakmaktı.

1848 yılından sonra ise Şark ve Garb köylerinin ayrı bir nahiyeye olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu köyler, 15 Ocak 1848 tarihli bir belgeye göre "Şark ve Garb Nahiyesi" olarak nahiyeye itibar edilmektedir.⁴³ H.1273 yılı Devlet Salnamesinde yer alan ve Diyarbakır eyaleti kazaalrını gösterir idari taksimat listesinde de, 1856-1857 yılları arasında bu köyler "Nevahi-i Şark ve Garb" adı altında yine nahiyeye itibar edilmiştir.⁴⁴ Bu uygulamanın daha XIX. yüzyılda günümüzdeki Büyükşehir belediyesi uygulamasının, bazı yönleriyle benzeri olduğu düşünülebilir.

Osmanlı döneminde idari teşkilata dönem dönem bazı değişiklikler yapılmış ve Diyarbakır eyaletinde de bunlar tatbik edilmiştir. Sonuçta ise Diyarbakır'ın bu değişikliklere rağmen önemini koruduğunu söylenebilir.

SONUÇ

Sadece Osmanlı İmparatorluğu döneminde değil, tarihî dönemler içerisinde önemli bir bölge olan Diyarbakır eyaleti, bu önemini Osmanlı İmparatorluğu zamanında da korumuştur. 1515 tarihinde bütün Doğu ve Güney Doğu Anadolu'yu sınırları içerisinde bulunduran Diyarbakır eyaleti Doğu'ya yapılan seferlerin merkez üssü olmuştur. Yapılan yeni fetihlere paralel olarak, yeni eyaletlerin oluşturulması, bu eyaletin önemini bir miktar azaltmıştır. Buna rağmen Diyarbakır eyaletinin sınırları içerisinde yer alan yerler uzun bir süre Irak bölgesinin hububat ambarı olarak, bu bölgenin ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol oynamıştır. Diyarbakır eyaleti ve bu eyaletin merkezini teşkil eden Amid sancağı XVIII. yüzyıla birlikte Doğu'da Rua tehlikesinin baş göstermesi üzerine, Erzurum eyaletinin önem kazanması karşısında bu yüzyılda eski önemini bir miktar kaybetmiştir.⁴⁵

XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyılda Diyarbakır eyaletinin idarî yapısı belirlenirken, bu eyaletin söz konusu yüzyılda sınırları tesbit edilmeye çalışılmış, XVI. ve XVII. yüzyıldaki idarî yapı ile karşılaştırmak suretiyle meydana gelen değişiklikler belirlenmiştir. Bu karşılaştırma sonucunda Diyarbakır eyaletinin sınırlarının küçüldüğü, buna rağmen eski önemini kaybetmediği tesbit edilmiştir.

XIX. yüzyılda Diyarbakır eyaletinin idari taksimatında XVIII. yüzyıla göre uzun bir dönem değişiklik görülmemektedir. Bu dönemin en dikkat çekici tarafı ise, idari bakımdan Diyarbakır eyaletine bağlı olan bazı kazaların, mali

⁴² İ. Yılmazçelik, *a.g.e.* s.228-229.

⁴³ *Diyarbakır Şer Sic.* No:352, s.119-121.

⁴⁴ Söz konusu belge Tuncer Baykara tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Tuncer Baykara Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Ankara, 1888, s.254-255.

⁴⁵ İ. Yılmazçelik, *a.g.e.* s.661-662.

açından Maden-i Hümayun Emanetine bağlanmış olmalarıdır. Uzun bir dönem Diyarbakır eyaleti valileri, aynı zamanda Maden-i Hümayun Emaneti eminliğini de birlikte yürüttüklerinden, bu durum idarede bir kısım karışıklıklar ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak sonuç olarak Maden-i Hümayun Emanetinin malî bir birim olduğu ve Diyarbakır Eyaletine dahil bazı kazaların malî açıdan buraya bağlı olduklarını söyleyebiliriz.

Diyarbakır eyaletinin idari taksimatındaki en önemli değişiklik ise 1838 yılında Diyarbakır Müşirliğinin kurulmasından sonra olmuştur. 1845 yılında ise Harput ve Maden-i Hümayun kazaları, Diyarbakır eyaletinden ayrılarak yeni bir Eyalet oluşturulmuştur. Öte yandan 1847-1848 yıllarında bir kısım malî zaruretlerden dolayı Diyarbakır eyaleti Van-Muş, Hakkari sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarını içerisine alacak şekilde yeniden teşkilatlandırılmıştır. Ancak bu yeni düzenlemenin, özellikle Diyarbakır Eyaletinin idari taksimatında fazla bir değişiklik yapmadığını belirtmek gerekir.

Sonuç olarak XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl Osmanlı idarî yapısının aydınlanmasına kaynak teşkil edebilecek, bazı bilgiler ortaya konulmasının yanı sıra, Diyarbakır eyaletinin idarî taksimat içerisinde önemli bir yere sahip olduğu da ortaya çıkmıştır.